

HASSAN ALI JAMSHEER

WSPÓŁCZESNA HISTORIA IRAKU

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

DIALOG

Hassan Ali Jamsheer

Współczesna historia Iraku

Wydawnictwo Akademickie

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

Redakcja i korekta
Władysław Żakowski

Skład i łamanie
Jacek Obrębowski

Projekt okładki
Jacek Obrębowski

Podręcznik akademicki dofinansowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

© Copyright by Wydawnictwo Akademickie DIALOG 2007
Wydanie elektroniczne, Warszawa 2014

ISBN (epub) 978-83-8002-142-6
ISBN (mobi) 978-83-8002-146-4

Wydawnictwo Akademickie Dialog
00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/218
tel./faks (0 22) 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
<http://www.wydawnictwodialog.pl>

Skład wersji elektronicznej:
[Virtualo Sp. z o.o.](#)

 VIRTUALO
Digital platform of tomorrow

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

Spis treści

Słowo wstępne

Rozdział I. Wilajety irackie od panowania tureckiego do okupacji brytyjskiej

„Mozaika” iracka

Wpływy mocarstw

System sprawowania władzy i próby reform

Czasy I wojny światowej (wojna i dyplomacja)

Rozdział II. Iracki ruch niepodległościowy

Charakterystyka okupacji brytyjskiej

Ferment społeczno-polityczny

Protesty antymandatowe

Rozdział III. Powstanie narodowe zwane Wielką Rewolucją Iracką (30 czerwca 1920 – 3 lutego 1921). Trudne narodziny współczesnego państwa irackiego

Przebieg insurekcji niepodległościowej (30 czerwca 1920–3 lutego 1921)

Rozdział IV. Narodziny współczesnego Iraku pod mandatem brytyjskim (1921–1932)

Sprawa kurdyjska w czasach powstawania państwa irackiego

Rozdział V. Monarchia iracka od uzyskania formalnej niepodległości (1932) do ogłoszenia suwerennej republiki (1958)

Rozdział VI. Republikański Irak (1958–1968)

Republikański Irak w latach 1963–1968

Republika za braci Arifów (1963–1968)

Rozdział VII. Republika Iraku w czasach drugich rządów Baas (1968–2003)

Al-Anfal (1988)

Wojna w Zatoce (1990–1991)

Inwazja na Kuwejt (1990–1991)

Rozdział VIII. Wojna 2003 roku i czasy powojenne. Niedokończony rozdział współczesnej historii Iraku

Zakończenie

Bibliografia

I. Zbiory źródeł i pamiętniki

II. Monografie i opracowania

Seria DZIEJE ORIENTU

[O wydawnictwie](#)

Wszystkie rozdziały dostępne w pełnej wersji książki.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

SŁOWO WSTĘPNE

Irak znajduje się dziś w centrum polityki światowej. Toteż autor niniejszej pracy, pochodzący z tego kraju, postanowił podzielić się swoimi zainteresowaniami naukowymi z zakresu historii – zainteresowania owe rozwija od lat w ramach Katedry Studiów Bliskowschodnich Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Choć książka ma charakter syntetyczny, co wiąże się z jej niewielkimi rozmiarami, nie stroni ona jednak – jeśli idzie o istotne, przełomowe momenty współczesnych dziejów Iraku – od szczegółowych analiz. Przykładowo, autor poświęcił wiele uwagi narodzinom współczesnego państwa irackiego, które były przecież procesem niezwykle złożonym, i starał się jak najlepiej ukazać tę złożoność.

Tematyka niniejszej publikacji jest rozległa i obejmuje wiele aspektów, gdyż historia Iraku wiąże się z historią regionu, a ludność tego kraju ma ściśle związki z mieszkańcami krajów sąsiednich pod względem etnicznym (Arabowie, Kurdowie), wyznaniowym (sunnici, szyici), czy też historycznym (islam, chrześcijaństwo, judaizm). Wiąże się także z historią powszechną w sensie rywalizacji mocarstw ententy i trójprzymierza czy państw centralnych przed i podczas I wojny światowej, dominacji brytyjsko-francuskiej na Bliskim Wschodzie w okresie międzywojennym, walk koalicji Narodów Zjednoczonych z państwami należącymi do Osi w czasie II wojny światowej, rywalizacji dwóch supermocarstw w czasach zimnej wojny, wreszcie – dominacji USA w stosunkach międzynarodowych po rozpadzie ZSRR.

W związku z powyższym przed autorem stanęły problemy metodologiczne, które – jak się wydaje – rozwiązał w sposób zadowalający. Tym bardziej, że praca jest skierowana do przedstawicieli ośrodków akademickich i innych osób zainteresowanych problematyką dzisiejszego Iraku.

Poszczególne rozdziały zajmują się wilajetami irackimi od panowania tureckiego do okupacji brytyjskiej, irackim ruchem niepodległościowym (antytureckim i antybrytyjskim powstaniem narodowym (czerwiec 1920 – luty 1921), narodzinami współczesnego państwa irackiego pod mandatem brytyjskim (1921–1932), monarchią iracką od uzyskania formalnej niepodległości (1932) do ogłoszenia suwerennej republiki (1958), republikańskim Irakiem (1958–1968), republiką Iraku w czasach drugich rządów Baas (1968–2003), i wreszcie – wojną 2003 roku i czasami powojennymi (tzn. dniem dzisiejszym kraju i... świata).

Źródła wykorzystane przy pracy nad tą publikacją obejmują m. in. materiały dotyczące czasów osmańskich, dokumenty brytyjskie (opublikowane i archiwalne), pamiętniki (przedstawicieli administracji brytyjskiej, a także irackich przywódców), dokumentację kilkudziesięciu irackich ministerstw z czasów monarchii, materiały źródłowe dotyczące irackich rządów republikańskich i materiały (w tym pamiętniki) naświetlające politykę USA ze szczególnym uwzględnieniem ostatnich lat.

W pracy przyjęto uproszczoną pisownię nazwisk i wyrazów arabskich oraz kurdyjskich.

Autor

Łódź, 18 lutego 2007

Rozdział I

WILAJETY IRACKIE OD PANOWANIA TURECKIEGO DO OKUPACJI BRYTYJSKIEJ

Trzy wilajety¹ imperium osmańskiego: Bagdadu, Basry i Mosulu, które od 1921 r. tworzyły Królestwo Iraku (*Al-mamlaka al-'Irakijja*)², leżały na krańcach wschodnich tego rozległego państwa. W czasach nowożytnych, przez sporą część XVII w. oraz na przełomie wieków XVII i XIX, Basra i południowe ziemie irackie znalazły się w rękach lokalnych władców i zachowały niezależność od administracji bagdadzkiej. Od 1704 r., tj. od chwili mianowania przez centralne władze tureckie (zwane też Wysoką Portą) Hasana Paszy gubernatorem Bagdadu, następuje nowy etap w dziejach tych ziem³. Od tego czasu aż do 1831 r. sułtan osmański sprawował jedynie władzę nominalną, także w tym wilajecie. Po śmierci Hasana Paszy w 1723 r. władza przeszła na jego syna – Ahmada Paszę (1723–1747), następnie na mężów jego wnuczek, dalej na kolejnych mameluków (głównie pochodzących z Gruzji) wychowywanych na dworze bezpośrednich następców Ahmada. Ahmad Pasza – pomimo nękających wojen z Persją, które przynosiły wiele strat i cierpień mieszkańcom prowincji irackich – sprawował kontrolę nad wilajetami Bagdadu i Basry oraz – w dużej mierze – nad Mosulem.

W 1780 r. władzę w Bagdadzie i Basrze przejął najstłynniejszy z mameluków Sulajman Pasza. Za jego rządów w głównym problemem były zmagania z kurdyjskimi przywódcami plemiennymi z jednej strony, z drugiej zaś – z konfederacją arabskich plemion Al-Muntafik. Poza tym, w ostatniej dekadzie XVIII w., należałoby dodać zagrożenie wahhabickie ze strony centralnej Arabii. Napady wahhabitów na ośrodki irackie stawały się coraz częstsze, w 1801 r. opanowali oni Karbałę i zrabowali tamtejszą świątynię. Śmierć Sulajmana w 1802 r. wiązała się z dalszymi komplikacjami w sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej wilajetów irackich w warunkach kolejnych najazdów wahhabitów na miasta Nadżaf (1803) i Basra (1804). Do tego dochodziły bunty plemion z pogranicza Persji. Dopiero w 1817 r. ostatni z władców mameluckich Dawud Pasza, po wielu kampaniach przeciwko zbuntowanym Kurdom i plemionom arabskim, przywrócił względną kontrolę nad wilajetami irackimi.

Tymczasem w stolicy imperium kielkowała myśl reformatorska, która tym samym zapowiadała koniec władztwa mameluckiego nad ziemiami irackimi. Sułtanowie Selim III (1789–1807) i Mahmud II (1808–1830) dążyli do wprowadzenia – na wzór europejski – reform w administracji państwowej i organizacji wojska. W 1831 r. Mahmud II wysłał Alego Ridę Paszę do Bagdadu z zadaniem przywrócenia władzy centrum nad prowincjami. Sprzyjała temu szerząca się wówczas epidemia. W rezultacie położono kres władzy Dawuda Paszy i oddziałów mameluków.

W okresie po 1831 r. (aż do 1850 r.) władze osmańskie troszczyły się przede wszystkim o rozciągnięcie rzeczywistej kontroli nad ziemiami kurdyjskimi wilajetów irackich. Natomiast dzieło reform zostało podjęte w tych wilajetach dopiero po 1869 r., kiedy do Bagdadu przybył w charakterze gubernatora Madhat Pasza. Jego krótkie (zaledwie trzyletnie) rządy zapisały się jak czasy zapoczątkowania odnowy kraju: zaczęto wydawać pierwszą gazetę, zbudowano zakłady wojskowe, wprowadzono regularny zaciąg do armii, budowano szkoły, ukonstytuowały się rady municypalne i administracyjne, troszczono się o względne bezpieczeństwo obywateli, realizowano

politykę osiedlania plemion koczowniczych. Oznacza to, że mechanizmy reform zostały uruchomione w sposób trwały i na coraz szerszą skalę⁴. Nastąpił wówczas na przykład znaczny rozwój usług pocztowych.

Po odejściu Madhata Paszy odnotowujemy pewne zahamowanie dzieła reform, niemniej jednak unowocześnianie wilajetów irackich postępowało dalej, co miało także związek z europejską ekspansją na obszarze Zatoki Perskiej oraz na szlaku lądowym prowadzącym do Indii. W 1880 r. rezydent brytyjski urzędował w konsulacie w Basrze, zaś w 1882 r. powstaje konsulat brytyjski w Bagdadzie. Również Francja miała swoich przedstawicieli w wyżej wymienionych miastach. Inne przejawy ówczesnej obecności europejskiej to udział żeglugi parowej w irackim transporcie rzeczonym (od 1836 r.) i linie telegraficzne (od 1861 r.). Linia kolejowa z Bagdadu do Samarry zakończona została w 1914 r. w ramach koncesji przyznanej Niemcom przez władze osmańskie.

„Mozaika” iracka

Znacząca rola ziem irackich w dziejach cywilizacji, a także w islamskiej historii i tradycji, została wzbogacona o dalszy element. Albowiem na przełomie XIX i XX w. nie tylko obcy podróżnicy i dyplomaci, ale również i tureccy urzędnicy Wysokiej Porty wspominali o ogromnych bogactwach naturalnych prowincji, istniały plany eksploatacji tamtejszych złóż ropy naftowej. Terytorium to zajmowało ponadto ważne miejsce w międzynarodowym handlu jako droga prowadząca do Zatoki Perskiej i pomost między Wschodem a Zachodem. Dlatego też, na przełomie XIX i XX w., wilajet te stały się przedmiotem rywalizacji międzymocarstwowej.

Prezentując kraj i jego mieszkańców, należy na wstępie wskazać na brak wiarygodnych danych na temat liczby ludności wymienionych wilajetów na początku XX w. i nawet w pierwszej jego połowie. W czasach tureckich spisy ludności prowadzono jedynie w miastach, wyłącznie w związku z rekrutacją do wojska, były one mało dokładne. Liczbę mieszkańców wilajetu Basry na początku XX wieku można szacować na 0,5 miliona, wilajetu Bagdadu – na 1,5 miliona, a wilajetu Mosulu – poniżej 0,5 miliona. Ogólna liczba mieszkańców w owym okresie wynosiła około 2 250 000. Według późniejszych (dokładniejszych) danych brytyjskich władz okupacyjnych ludność Iraku w 1919 r. liczyła blisko 2,8 miliona.

W połowie XIX w. znaczna część mieszkańców ziem irackich prowadziła koczowniczy tryb życia. Jednak eksport produktów rolnych, zwłaszcza do Wielkiej Brytanii po otwarciu Kanału Sueskiego w 1869 r., wiązał te ziemie coraz bardziej z rynkiem międzynarodowym. Przekształcenie rolnictwa irackiego w rolnictwo typu towarowo-pieniężnego, nastawione na zysk, skłoniło szejków plemiennych do osiedlania się i uprawiania swoich ziem przy pomocy poddanych współplemieńców. Szejkowie stali się zatem feudalnymi właścicielami ziemskimi, ich poddani natomiast – chłopami pańszczyźnianymi. System społeczno-polityczny nadal miał charakter plemienny, tzn. władza polityczna i sądowa należała do szejków.

Przedstawiając szerzej ten proces, można wysnuć hipotezę, iż wraz z trzecią okupacją turecką wilajetów irackich (pierwsza okupacja – 1534–1602, druga – 1638–1749), zapoczątkowaną w 1831 r.⁵ zlikwidowano decentralistyczny system feudalny, który uprzednio hamował kształtowanie się rynku i gospodarki narodowej. Centralizacja dokonana siłą miała zresztą na celu względy administracyjno-wojskowe i została przeprowadzona w interesie centralnych władz tureckich. Pojawienie się rynku narodowego było zjawiskiem wtórnym. Z drugiej strony, wprowadzenie

nowoczesnego systemu komunikacji (statki parowe, telegraf i poczta) podważyło samowystarczalność gospodarki naturalnej i spowodowało umocnienie powiązań rynku narodowego z międzynarodowym, zwłaszcza pod koniec XIX w., kiedy wprowadzono parową żeglugę morską w Zatoce Perskiej.

Przemiany kapitalistyczne w rolnictwie i handlu przyczyniły się do powstania rodzimych warstw tzw. burżuazji narodowej, skupionej przede wszystkim w głównych miastach: Bagdadzie, Basrze i Mosulu. Wzrosła również liczba zatrudnionych w porcie Basra (do około 5 tysięcy w 1918 r.) i liczba pracowników linii kolejowych (było ich około 6 tysięcy). Istniała też spora grupa robotników budowlanych. W 1918 r. robotnicy stanowili 10% mieszkańców miast, czyli około 50 tysięcy.

Ogólnie rzecz biorąc, skład społeczeństwa irackiego w 1918 r. był następujący: 20% – plemiona koczownicze żyjące głównie z transportu towarów i ochrony dróg handlowych, biegnących przez ich terytorium, około 60% – plemiona rolniczo-chłopskie, 20% – mieszkańcy miast – w przeważającej mierze pracownicy handlu i usług oraz urzędnicy. Warstwa wielkich obszarników liczyła zaledwie kilka tysięcy osób.

Ludność wilajetów irackich składała się z różnych narodowości i grup wyznaniowych⁶. Byli to Arabowie wyznania szyickiego i sunnickiego, Kurdowie, Turkmeni, Chaldejczycy (*Kildan*), Asyryjczycy (*Athurijjun*), Persowie, jezydzi, chrześcijanie i żydzi. Ważną rolę odgrywał przy tym fakt, że zarówno mniejszości etniczne, jak i wyznaniowe tworzyły w zasadzie wyodrębnione skupiska terytorialne.

Arabowie stanowili około 75% ludności. Arabowie szyicy zamieszkiwali centralne i południowe regiony kraju, w tym święte miasta tego wyznania – Nadżaf i Kabała. Arabowie sunniccy koncentrowali się natomiast w rejonach północnych i centralnych. Najlicniejszą mniejszością narodową byli Kurdowie. Stanowili oni w sumie około 20% ogółu ludności wilajetów irackich. Kurdowie iraccy byli częścią (1/3 – 1/4) narodu kurdyjskiego, który w imperium osmańskim zajmował tereny od wschodniej Anatolii do granic Rosji i Persji. Terytorium to obejmowało pięć wilajetów. Na ziemiach irackich Kurdowie zamieszkiwali pasma gór Kurdystanu w północno-wschodniej części tego obszaru, tj. w wilajecie Mosulu. Wielu mieszkało także w miastach Mosul i Kirkuk.

Pod względem specyfiki kulturowej i dialektów można rozróżnić trzy grupy Kurdów: Kurdowie badinańscy – zamieszkujący obszary między Wielkim Zabem a jeziorem Wan, Kurdowie Suran – mieszkający na terenach między dwoma Zabami, wreszcie Kurdowie Baban – osiedli między Mniejszym Zabem a rzeką Sirewan (Dijala). Ostatnie dwa odłamy oraz Kurdowie rosyjscy mówiący dialektem, który nie miał jeszcze wówczas statusu języka literackiego. Ludność kurdyjska była na ogół osiadła, lecz więzy plemienne pozostawały nadal silne. Na początku XX stulecia okres niezależności kurdyjskich dynastii książęcych należał już do przeszłości. Turecka administracja obejmowała całe terytorium zamieszkanе przez Kurdów, którzy dostarczali imperium urzędników i żołnierzy. W porównaniu z prowincjami arabskimi wykształcona warstwa była tam bardzo nieliczna.

Jezydzi, będący tego samego pochodzenia, co i Kurdowie, koncentrowali się w miejscowości Dżabal Sindżar na pograniczu dzisiejszej Syrii. Cechowała ich niechęć zarówno do arabskich, jak i kurdyjskich sąsiadów. Uznani za czcicieli diabła, sami odrzucali takie posądzenie, jak i islamskie źródło swojej wiary. Uważają się za wyznawców najstarszych wierzeń Wschodu. Na początku XX

stulecia okres antytyureckich powstań jezydów należał do przyszłości. Niemniej, potrafili oni utrzymać względną niezależność wobec tureckich władz centralnych.

Turkmeni, będący turecką mniejszością narodową, liczyli w omawianym okresie około 60 tysięcy osób. Wywodzili się najprawdopodobniej z dawnej gwardii przygranicznej kalifatu abbasydzkiego. Nie posiadając żadnej organizacji plemiennej, zajmowali się głównie rolnictwem. Mieszkali przeważnie w wioskach leżących między Bagdadem a Mosulem oraz w miastach Kirkuk, Altun, Kopri, Irbil i Kifri.

Wspomniane mniejszości narodowe (Kurdowie, Jezydzi i Turkmeni) zajmowały przede wszystkim wilajet Mosulu. Z kolei Persowie, należący do sekty szyitów, przeważnie mieszkali w środkowym Iraku (wilajet Bagdadu), w szczególności w świętych miastach szyitów, takich jak Karbala, Kadimijja, Nadżaf i Samarra, a także w Bagdadzie. Lurowie, pochodzący także z Persji, żył w Basrze i Bagdadzie. W środkowym biegu Tygrysu, w rejonie rzeki Gharraf, osiedlili się Kurdowie-*Fejli*, którzy zajmowali się handlem i rzemiosłem. Inną zwartą społeczność stanowili Subba (około 4 tysięcy).

Jedną z mniejszości etniczno-religijnych byli Żydzi, którzy podobnie jak członkowie pewnych odłamów chrześcijaństwa stanowili uznaną społeczność, *millet*⁷, z prawem do wewnętrznej autonomii. Mieszkali oni w mniejszych lub większych skupiskach prawie w każdym mieście i w każdej większej wsi na terenie całego kraju. Żydzi liczyli w Bagdadzie 50 tysięcy, a w trzech rozpatrywanych wilajetach 90 tysięcy. Mieli oni znaczny udział w obrotach handlu wewnętrznego i zagranicznego wilajetów irackich. Jednakże można było znaleźć wśród nich wielu takich, którzy – zwłaszcza w rejonie Mosulu – należeli do najbiedniejszych warstw społecznych.

Najliczniejsze odłamy chrześcijańskie należały do oficjalnie uznanych *milletów* z lokalnym biskupem, arcybiskupem lub patriarchą na czele. Chrześcijanie, liczący w sumie 80 tysięcy, wywodzili się głównie ze starych średniowiecznych warstw mieszczaństwa. Wśród nich należy wymienić następujące odłamy: prawosławni (tj. gregoriańscy) Ormianie, Asyryjczycy (czyli nestorianie), syryjscy katolicy, ormiańscy katolicy, mniejsze grupy greckich prawosławnych oraz nawróceni przez misjonarzy protestanci. Chrześcijanie cieszyli się statusem wyższym od żydów i jezydów, lecz niższym od muzułmanów. Podobnie jak Żydzi, byli zwolnieni od służby wojskowej w zamian za podatek pobierany od mężczyzn w wieku poborowym.

Mniejszość turecka wilajetów irackich składała się w pierwszym rzędzie z kilkudziesięciu wysokich urzędników oraz wpływowych rodzin, które mieszkaly tam ze względów majątkowych lub z powodu powiązań politycznych. Ponadto 1/5 stanu liczebnego sił zbrojnych trzech prowincji i 1/10 składu żandarmerii były narodowości tureckiej. W sumie mniejszość ta posiadała wpływy polityczne i gospodarcze nieproporcjonalnie duże w stosunku do swej liczebności. Stał za nią cały autorytet rządu, posiadała też rozmaite powiązania z wpływowymi przywódcami Sztambułu. Niewielu Irakijczykom udawało się uzyskać poparcie tureckich kół rządzących i przyłączyć się do tej wpływowej grupy, mającej decydujący wpływ na życie polityczne ówczesnej Mezopotamii.

Muzułmański Irak dzielił się na sunnitów (główne wyznanie islamu) zgrupowanych w centralnej i północnej części kraju oraz szyitów zamieszkujących południe. Prawa islamu (*szari'a*) pochodzą od pisma świętego – Koranu – oraz tradycji Proroka Muhammada. We wczesnym islamie powstały cztery szkoły, które naświetlały i interpretowały prawo religijne w oparciu o te źródła. Sunnici podporządkowują się teologicznym założeniom wczesnomuzułmańskich szkół.

Szyici natomiast odcięli się od nich odnośnie do interpretacji prawa. Uważają, że sam Prorok

usankcjonował tę interpretację. Wyższe duchowieństwo szyickie może zatem interpretować prawo religijne zależnie od istniejących warunków. Są to teologiczne podstawy schizmy w islamie. Do tego można dodać uznanie przez szyitów jedynie kalifatu Alego, zięcia i zarazem kuzyna Proroka, oraz jedenastu jego potomków w prostej linii męskiej, zwanych imamami⁸.

W okresie panowania osmańskiego na ziemiach irackich najważniejszą siłę stanowił iracki szyizm z ośrodkami w Kadimijii, Karbali i Nadżafie. Mudżtahidowie (tj. ulemowie – uczeni w teologii muzułmańskiej) byli wszechpotężni nie tylko w Iraku, ich władza sięgała także do Persji. Posiadali niemal nieograniczone wpływy wśród plemion środkowego biegu Eufratu. Właśnie te dwa elementy, mudżtahidowie i plemiona środkowego biegu Eufratu, odegrały ogromną rolę w insurekcji 1920–1921 r., a w konsekwencji – w dziele powstania państwa irackiego.

Wpływy mocarstw

Już pod koniec XIX w. osmański „chory człowiek” zdradzał objawy daleko posuniętej słabości. Anglia, Francja i Rosja wymuszały na sułtanach coraz to nowe „kapitulacje” (przywileje handlowe, finansowe i osiedleńcze). Narody europejskie, znajdujące się pod tureckim jarzmem, wspomagane mniej lub bardziej jawnie przez wymienione mocarstwa, jeden po drugim uzyskiwały w zmaganiach zbrojnych niepodległość. Afrykańskie posiadłości tylko nominalnie pozostawały pod władzą turecką, zaś azjatyckie posiadłości imperium osmańskiego uratowały się od bezpośrednich zaborów wyłącznie dzięki rywalizacji mocarstw europejskich. Jednak i tutaj podział na strefy wpływów został już dokonany.

W wilajetach irackich dominowały interesy brytyjskie. Na przełomie XIX i XX w. większa część obrotów portu Basry (9/10 tonażu statków korzystających z tego portu) przypadła na Brytyjczyków. Brytyjski rezydent w Bagdadzie, który należał do Indyjskiej Służby Politycznej (Indian Political Service), oraz konsul w Basrze, należący po 1898 r. do Lewantyńskiej Służby Konsularnej (Levan Consular Service), skutecznie dbali o interesy brytyjskie na ziemiach irackich, wygrywając zdecydowanie rywalizację z przedstawicielami służb dyplomatycznych innych mocarstw.

Wzrost wpływów niemieckich w Mezopotamii daje się zauważyć od 1894 r., tj. od założenia w Bagdadzie konsulatu niemieckiego. Do tego czasu interesy Niemiec reprezentowała Wielka Brytania. Wzrostowi wpływów na ziemiach irackich towarzyszyła znaczna ekspansja niemiecka w całym imperium osmańskim. Misje oficerów niemieckich, lokaty kolejowe w Anatolii, oficjalne wizyty cesarza Wilhelma II oraz odmowa Niemiec potępienia masakry Ormian sygnalizowały zagrożenie brytyjskich pozycji w tym rejonie. Olbrzymi obszar imperium osmańskiego był dla Niemiec dogodnym terenem do kolonizacji, stanowił cenny rynek surowców i zbytu, a także posiadał korzystne warunki do szeroko pojętej działalności gospodarczej. Z myślą o przyszłej wojnie Niemcy dążyły do militarne wzmocnienia armii osmańskiej. W tym celu wysłano misje wojskowe pod dowództwem Moltkego, Limana von Sandresa i von der Goltza.

Wilhelm II zdecydował się na przyspieszenie procesu umacniania wpływów niemieckich w imperium osmańskim. Złożył zatem w 1898 r. osobistą wizytę sułtanowi Abdülhamidowi II. Podczas tej drugiej już wizyty w Turcji osmańskiej cesarz niemiecki ogłosił się w Damaszku (nad grobem Saladyna) przyjacielem muzułmanów. 27 grudnia 1899 r. szef jednego z najpotężniejszych niemieckich koncernów stali, Georg Siemens, zawarł z rządem tureckim umowę na budowę Bagdadzkiej Linii Kolejowej. W marcu 1902 r. sułtan wydał dekret (*firman*) uprawomocniający

zdobycze niemieckie. Niemcy otrzymały w ten sposób koncesję na budowę linii kolejowej do Basry, zyskały ponadto prawo do bogactw mineralnych w zasięgu 20 km po obu stronach tej linii. Stanowiło to poważne zagrożenie dla pozycji brytyjskich w rejonie Zatoki Perskiej i w Indiach.

Wielka Brytania, zajęta wojną burską, musiała się ograniczyć do kroków dyplomatycznych, rozkładając walkę z koncesją niemiecką na kilka etapów. Starła się wszelkimi sposobami nie dopuścić do usadowienia się Niemców na Zatoką Perską. Anglicy przeprowadzili więc demonstrację floty wojennej w Zatoce i zawarli układ z szejkiem Kuwejtu. Następnie dążyli do zlikwidowania monopolu niemieckiego na odcinku linii od Basry do Bagdadu i w dużej mierze udało im się osiągnąć ten cel.

System sprawowania władzy i próby reform

System rządów w imperium osmańskim był nacechowany despotyzmem. Sułtan Abdülhamid II (1876–1909) rządził rozległym imperium przy pomocy mianowanych przez siebie urzędników. Na czele administracji każdego wilajetu stał *wali* (gubernator), mający prawie nieograniczone kompetencje. Władzę sądowniczą sprawował *kadi*, a finansową – *defterdar*. Czynnikiem krępującym w pewnym sensie samowolę wysokich urzędników było coroczne wznawianie nominacji. Bardzo uciążliwy dla ludności był system podatkowy. Ściągano podatek od ziemi należącej nominalnie do państwa, zabierając blisko połowę plonów. Zbierano również podatki od pogłowia bydła, sprzedaży plonów i liczne rodzaje innych opłat. Szerzyła się także korupcja w administracji tureckiej, co jeszcze bardziej pogarszało dolę chłopów i ludności miejskiej.

Ponadto wprowadzono kontrole obyczajów religijnych. Tajni agenci informowali władzę o wszystkich przejawach niezadowolenia, zaś przeciwników politycznych likwidowano. Prowadzono politykę turkizacji w prowincjach arabskich i irackich, co szczególnie drażniło średnie i wyższe warstwy mieszczan. Na tym właśnie podłożu dojrzał arabski ruch narodowy, dążący do stworzenia własnej państwowości.

Pierwsze arabskie organizacje opozycyjne wobec dominacji tureckiej powstały w latach 1876–1880, tj. po ogłoszeniu konstytucji osmańskiej z 1876 r., zainicjowanej za sprawą Madhata Paszy⁹. Istnieją wzmianki o założeniu i działalności tajnego stowarzyszenia z centralą w Bejrucie, które domagało się: niepodległości Syrii i Libanu, nadania językowi arabskiemu statusu języka oficjalnego, uznania wolności słowa, likwidacji cenzury, odbywania służby wojskowej jedynie na terenie prowincji. Niebawem jednak rządy sułtana przywróciły poprzednią politykę represji i terroru, prowadzoną w imię zachowania imperium i jego jedności w duchu rygorystycznego centralizmu. Ruch antyturecki ożywia się w ostatnich dekadach XIX w. pod wpływem myśli społeczno-politycznej i działalności takich myślicieli arabsko-muzułmańskich jak: Rifa'a Rafi at-Tahtawi (1801–1873), Dżamal ad-Din al-Afgani (1838–1897), Muhammad Abdu (1849–1905), czy Abd al-Rahman al-Kawakibi (1854–1992). Zwłaszcza Al-Kawakibi wysuwał hasło odrodzenia narodowego Arabów i potrzeby powstania kalifatu arabskiego. Dlatego też uznaje się go za jednego z najwcześniejszych ideologów nacjonalizmu arabskiego ¹⁰. Pod koniec XIX w. Al-Afghani rozwijał swoją działalność prawie we wszystkich krajach muzułmańskich: Persji, Indiach, Turcji, Egipcie, skąd usuwano go za zbyt radykalną postawę polityczną i działalność rewolucyjną. Al-Afghani propagował podniesienie muzułmanów do rangi przodujących narodów poprzez szeroko zakrojoną działalność edukacyjną i przystosowanie religii muzułmańskiej do warunków epoki. Uważał, że aby ten cel osiągnąć

konieczne jest stosowanie metod rewolucyjnych. Chciał widzieć świat muzułmański wolny od obcej dominacji, co miało stać się pierwszym krokiem do jego moralnej odnowy. Potem zaś przewidywał zjednoczenie świata muzułmańskiego pod berłem uznanego kalifa, podobnie jak w złotym wieku islamu.

Rewolucja młodoturecka (1908) nie pozostała naturalnie bez wpływu na arabski ruch narodowy. Nastąpiło jego poważne ożywienie, albowiem wzrosły nadzieje na realizację postulatów młodotureckiego Komitetu „Jedność i Postęp”, powstałego w Salonikach w ostatniej dekadzie XIX w. Organizacja ta, zrzeszająca głównie oficerów i przedstawicieli inteligencji, dążyła do liberalizacji panujących stosunków społeczno-politycznych w drodze wprowadzenia systemu przedstawicielskiego, opartego o zasady konstytucyjne. Idee te sprawiły, że – pomimo represji – ruch młodoturecki zakorzenił się wśród szerokich warstw społecznych państwa osmańskiego, które liczyły na sprawiedliwe rozwiązanie swoich etnicznych bądź wyznaniowych postulatów¹¹.

Wpływy młodoturków z biegiem lat coraz bardziej rosły. W 1908 r. wybuchła rewolucja, na którą Abdülhamid II był zupełnie nieprzygotowany. Początkowo więc ustąpił, uchwalono konstytucję ograniczającą dość znacznie jego władzę. Z kolei Komitet „Jedność i Postęp” pozwolił sułtanowi zachować tron. Ten stan rzeczy nie zadowolił go i w 1909 r. zorganizował zamach stanu w celu ponownego przejęcia pełni władzy. Akcja zakończyła się jednak klęską i utratą tronu. Na jego następcę powołano 72-letniego Mahmuda V, pozbawiono go przy tym wszelkiego wpływu na sprawy państwowe.

Program młodoturków sprzed zamachu 1909 r. przemawiał do ludności wilajetów irackich, a zwłaszcza Arabów. Nie tylko żądali oni przywrócenia konstytucji, ale wysunęli również program reform społecznych, m. in. zniesienia danin feudalnych, uwłaszczenia chłopów, opracowania ustawodawstwa pracy, itp. Arabowie ze swej strony oczekiwali od młodoturków spełnienia wysuwanych przez siebie postulatów: decentralizacji oraz równego i sprawiedliwego traktowania. Jeszcze przed zdobyciem władzy przedstawiciele ruchu młodotureckiego cieszyli się poparciem nacjonalistów arabskich, byli gościnnie przyjmowani w Damaszku, Jerozolimie, Bagdadzie, gdzie przebywali na wygnaniu.

W początkowej fazie rewolucji współpraca arabsko-turecka przebiegała pomyślnie. Zniesiono cenzurę, więźniów politycznych wypuszczono na wolność i rozwiązano 30-tysięczną rzeszę szpiegów sułtańskich. Młodoturcy ubiegali się u Abdülhamida II o ponowną nominację byłego szeryfa Mekki Husajna, od piętnastu lat przebywającego przymusowo w Stambule, na gubernatora Hidżazu. Jednakże po objęciu przez nich pełni władzy w państwie w 1909 r. ujawniły się ich właściwe (dotychczas ukrywane) cele, którymi były centralizacja i turkizacja. Zakazano działalności nietureckich towarzystw politycznych, tym samym spychając organizacje arabskie do podziemia.

Zmiana charakteru rewolucji młodotureckiej wiązała się z klęskami doznanymi przez państwo osmańskie w latach 1908–1913: oderwanie się od imperium Bośni i Hercegowiny, Bułgarii, wysp greckich i Kreta, żądanie reform i decentralizacji władzy (autonomii) przez Macedończyków, w czym popierały ich wielkie mocarstwa, i dążenie Albańczyków do uzyskania autonomii. Szczególnie negatywny wpływ wywarło zajęcie Trypolitanii przez Włochy w 1911 r. Argumentowano, że państwo osmańskie jest niezdolne do obrony ludów wchodzących w jego skład.

W odpowiedzi na wzrost tendencji odśrodkowych o podłożu etnicznym i w obawie przed ich skutkami przywódca rewolucji młodotureckiej zwrócili się ku szowinizmowi osmańskiemu, wzrosły także tendencje militarystyczne. Zaczęto odmawiać innym narodom prawa do odrębności, wysuwając

jednocześnie teorie głoszące, że mieszkańcy imperium są Osmanami.

Osmanizm w programie Komitetu „Jedność i Postęp” teoretycznie przyznawał wszystkim narodom imperium swobodę kulturalną, prawo do reprezentacji w parlamencie i prawo do piastowania wyższych urzędów państwowych, zgodnie z zasadą proporcjonalności. W rzeczywistości osmanizm zaczął z czasem oznaczać, że elementy nietureckie tolerowano tylko wtedy, gdy podporządkowywały się bez zastrzeżeń dominacji tureckiej. W krajach arabskich polityka osmanizacji pociągnęła za sobą zakaz używania języka arabskiego i studiowania literatury narodowej, przymusowe posługiwanie się w szkołach i kołach oficjalnym językiem tureckim oraz zwalczanie obyczajów i instytucji arabskich.

Tak więc drogi młodoturków i Arabów rozeszły się. Przyspieszyło to proces krystalizowania się arabskiej świadomości narodowej i buntu przeciwko dominacji tureckiej. Arabowie byli szczególnie niezadowoleni z niedostatecznej reprezentacji w instytucjach państwowych. Podczas gdy stosunek liczebny Turków do Arabów wynosił 2:3, do stambulskiej Izby Deputowanych, powołanej w grudniu 1908 r., wybrano (na ogólną liczbę 245 posłów) 60 Arabów i 150 Turków, czyli 2:3 na niekorzyść Arabów. Z wilajetów irackich wybrano 13 posłów. Również i tu rząd centralny wysunął wygodnych dla siebie ludzi.

Prawo wyborcze pozwalające na kandydowanie w dowolnym okręgu działało często na niekorzyść Arabów. Dzięki różnym środkom administracyjnym rząd doprowadził do wyboru swoich protegowanych. W arabskich okręgach kampania wyborcza toczyła się często wokół narodowości kandydata. Ta lokalna rywalizacja arabsko-turecka jeszcze bardziej pogłębiała przepaść między narodowościami imperium.

Sprawa języka urzędowego również była dla Arabów drażliwa. We wszystkich wilajetach arabskich – o czym już wspomniano – językiem urzędowym był turecki, który obowiązywał w urzędach, sądownictwie i szkołach państwowych. Europejskie narody imperium i mniejszości wyznaniowe miały własne szkoły zgodnie z przywilejami wyznaniowymi. Muzułmańscy Arabowie – z kolei – nie posiadali prawa zakładania szkół prywatnych, zmuszeni więc byli posyłać swoje dzieci do szkół tureckich.

Napięcie panujące w stosunkach ze Stambułem miało także podłoże gospodarcze. Jako przykład można podać sprawę przyznania brytyjskiemu towarzystwu Lynch koncesji na żeglugę rzeczną w Iraku. Sprzeciwili się temu posłowie z Bagdadu, zwracając uwagę na szkody, jakie koncesja mogła wyrządzić gospodarce irackiej, w dodatku mogło to spowodować poważne wzmocnienie pozycji brytyjskich w Mezopotamii. W parlamencie osmańskim posłowie z ziem irackich, korzystając z poparcia udzielonego im przez pozostałych posłów arabskich, wyrażali gotowość utworzenia lokalnego towarzystwa komunikacji rzecznej, lecz rząd turecki, wbrew protestom, przyznał koncesję towarzystwu Lynch. Posłowie arabscy uznali tę decyzję za szkodliwą dla podstawowych interesów wilajetów, które reprezentowali.

W okresie współpracy Arabów i młodoturków powstało wiele organizacji arabskich o charakterze politycznym, społecznym i kulturalnym. We wrześniu 1908 r. założono w Stambule Braterstwo Arabsko-Osmańskie (*Al-Icha' al-'Arabi al-'Uthmani*), które dążyło do obrony konstytucji, udzielenia poparcia wysiłkom młodoturków na rzecz utrzymania jedności imperium, podejmowania starań o przyznanie krajom arabskim równych praw z innymi narodowościami i szerzenia oświaty w języku arabskim. Jednak w 1909 r. młodoturcy Braterstwo rozwiązały. Drugą legalną organizacją był Klub Literacki (*Al-Muntada al-Adabi*) założony latem 1909 r., z centralą w Stambule. Do Klubu należało około dwóch tysięcy członków, w większości studentów, urzędników i pisarzy. Posiadał on

swoje filie w wielu miastach Syrii i Iraku. Klub Literacki miał być miejscem spotkań towarzyskich, dyskusji literackich i naukowych, w praktyce jednak stał się ośrodkiem kształtowania myśli politycznej Arabów. Jawnie działała również Partia Decentralizacji Osmańskiej (*Hizb al-Lamarkazijja al-'Uthmanijja*), założona w Kairze w końcu 1912 r. Jej celem było zmuszenie władców tureckich do przyjęcia zasady autonomii. Partia utrzymywała kontakty z innymi organizacjami w Syrii i Iraku, a w 1913 r. wyłoniła Komitet Reform, który kontynuował swoją działalność w Paryżu.

Wobec represji władz tureckich większość ówczesnych organizacji zmuszona była do działalności podziemnej. Pod koniec 1909 r. powstała tajna organizacja polityczna *Al-Kahtanijja*, która zawdzięczała swoją nazwę imieniu legendarnego przodka Arabów. Dążyła ona do zjednoczenia arabskich prowincji imperium w jedno królestwo z własnym parlamentem i rządem, język arabski stałby się językiem oficjalnym, a instytucje rządowe zostałyby zarabizowane. To królestwo miało stanowić część imperium turecko-arabskiego – na wzór monarchii austro-węgierskiej. Założycielem *Al-Kahtanijji* i twórcą jej programu był Aziz Ali al-Misri, arabski oficer armii osmańskiej. W obawie przed policyjnym terrorem *Al-Kahtanijja* po roku istnienia zaprzestała swej działalności. Ten sam Al-Misri był jednym z założycieli (na przełomie 1913 i 1914 r.) tajnego stowarzyszenia wojskowego *Al-Ahd (Sprzysiężenie)*, skupiającego kilkuset oficerów. W organizacji tej szczególnie licznie reprezentowany był element iracki, bardzo silny w armii osmańskiej. *Al-Ahd* przyjęło założenia *Al-Kahtanijji*, a jego oddziały powstały w Bagdadzie i Mosulu. Liczba członków w całym imperium sięgała przed wybuchem I wojny światowej 4 tysięcy osób.

Cywilnym odpowiednikiem *Al-Ahd*, ale o bardziej radykalnym programie antytureckim, było założone w Paryżu w 1911 r. Stowarzyszenie Młodoarabskie (*Al-Dżam'ijja al-Arabijja al-Fatah*), zrzeszające tamtejszych studentów arabskich. Organizacja działała głównie w Syrii aż do końca I wojny światowej. Naczelnym jej hasłem było „wyzwolenie krajów arabskich spod tureckiego lub jakiegokolwiek innego panowania”.

W czerwcu 1913 r., z inicjatywy Stowarzyszenia Młodoarabskiego, zorganizowano w Paryżu tzw. Kongres Arabski, w którym uczestniczyli także przedstawiciele Stronnictwa Decentralizacji Osmańskiej oraz Komitetu Reform. Irak reprezentowało tam dwóch delegatów. Ogółem przybyło 24 delegatów, głównie z Syrii i Iraku, w tym 11 chrześcijan. Kongres nie wysuwał haseł separatystycznych. Domagał się jedynie pełnych praw politycznych dla Arabów i odpowiedniego udziału w administracji państwowej imperium.

W obawie przed rozłaniem Komitet „Jedność i Postęp” wysłał na ten kongres delegację młodoturecką, która doprowadziła do porozumienia, uznając arabski za język oficjalny prowincji arabskich oraz za język nauczania w szkołach podstawowych i licealnych. Osiągnięto również porozumienie w sprawie regionalnego odbywania służby wojskowej oraz piastowania przez Arabów pewnych wyższych stanowisk – co najmniej pięciu gubernatorów i trzech ministrów miało być Arabami.

MłodoTurcy nie zamierzali jednak honorować swoich przyrzeczeń. Co więcej, zaczęto prześladować tych przywódców arabskich, którzy doprowadzili do porozumienia. Abdul-Hamid al-Zahrawi, przewodniczący Kongresu, i Abdul-Karim al-Chalili, który prowadził rozmowy z Komitetem „Jedność i Postęp” i złożył swój podpis pod porozumieniem, zostali straceni.

Iraccy działacze polityczni brali czynny udział w wymienionych organizacjach, zwłaszcza w *Al-Ahd*. Organizacja *'Assibat al-Hamra* z centralą w Kairze stanowiła iracki odpowiednik Stronnictwa

Decentralizacji Osmańskiej. Separatystyczne tendencje innych narodowości nie pozostały bez wpływu na iracki ruch narodowy. Oderwanie się od imperium Bośni i Hercegowiny, jak również Bułgarii i Krety, a także żądanie reform i decentralizacji władzy (autonomii) przez Macedończyków, w czym popierały ich wielkie mocarstwa, oraz powstania Druzów i Arabów Transjordanii w latach 1910–1911 i dążenie Albańczyków do przeprowadzenia reform fiskalnych w latach 1909 i 1911 zachęcały mieszkańców ziem irackich do wysuwania żądań autonomii. Raszid al-Umari, głowa potężnej rodziny Umarich w Mosulu, w rozmowie z brytyjskim konsulem w 1911 r. wypowiedział te słowa: „Ponieważ Albańczycy żądali (reform) i zrealizowali swoje postulaty, mam nadzieję, że i z nami będzie podobnie”. Szczególnie boleśnie odczuwano zajęcie Trypolitanii przez Włochy w 1911 r. Argumentowano, że państwo osmańskie jest niezdolne do obrony ludów wchodzących w jego skład.

Po wyborach do parlamentu w Stambule w grudniu 1908 r. deputowani wilajetów irackich po raz pierwszy zetknęli się z przedstawicielami ruchów patriotycznych innych części państwa. Jedni i drudzy zapewnili sobie miejsce w Izbie Deputowanych wbrew różnym machinacjom Komitetu „Jedność i Postęp”. Wspólnie z innymi iraccy deputowani wzmocnili szeregi założonej przez księcia Sabah Ad-Dina tureckiej Partii Liberalnej – partii opozycyjnej wobec wspomnianego Komitetu Współpracę tę kontynuowano później w ramach Partii Koalicji (*Hizb al-I'tilaf*). Obie te organizacje objęły swymi wpływami całe imperium. Warto dodać, iż oddział Partii Koalicji w Basrze założył Talib Pasza, jedna z najbardziej wpływowych osobistości miasta.

W czasie wyborów do Izby Deputowanych w 1911 r. opozycja antyrządowa miała okazję zademonstrować swoją siłę. Mimo silnej presji administracyjnej na ludność iracką wybrano Muhammada al-Gajlaniego, działacza dobrze znanego z wystąpień antytureckich i bagdadzkiego prawnika Fuada Afendiego, wrogo ustosunkowanego do Komitetu „Jedność i Postęp”. W Basrze wybory ujawniły zarówno opozycję do młodoturków, jak i osobiste wpływy lokalnego przywódcy Taliba Paszy, wszyscy wybrani deputowani byli jego osobistymi zwolennikami.

W Bagdadzie arabski ruch narodowy działał w ścisłym kontakcie z ruchem w Stambule, a także z Syryjczykami i Egipcjanami. Nacjonałiści bagdadzcy dzielili się na cztery grupy: jedną reprezentowali zwolennicy Taliba Paszy i nacjonalistów z Basry, druga szukała poparcia Syrii i była skłonna podporządkować się przywództwu syryjskiemu, trzecia była proegipska – kedywa (wicekróla) Egiptu zamierzano obwołać królem i kalifem muzułmańskim, czwarta reprezentowała zaś odrębną partię bagdadzką, która działała, opierając się na własnym kierownictwie. Grupy te nie miały jednak wyraźnie określonej linii programowej. Wiosną 1913 r., w związku z działalnością wspomnianego Kongresu Arabskiego, usiłującego zjednoczyć Arabów Iraku, Syrii i Egiptu we wspomnianym froncie przeciw Stambułowi, nastąpiło zbliżenie stanowisk wyżej wymienionych ugrupowań politycznych.

Władze tureckie podjęły szereg kroków mających przeciwdziałać nasilaniu się nacjonalistycznych nastrojów wśród Arabów. Mianowały wielu tureckich nauczycieli świeckich i duchownych (*mullah*), którym polecono wpajać wierność wobec rządu. W rządowej prasie ukazywały się propagandowe artykuły pełne mglistych obietnic reform. Z drugiej jednak strony wydatnie zwiększono liczbę szpiegów w Iraku, ich zadaniem było wyszukiwanie emisariuszy syryjskich i egipskich nacjonalistów. W czerwcu 1913 r., aresztowano kilku patriotycznych przywódców: m. in. Jusufa as-Suwajdiego i Kemala Afendiego, redaktora zlikwidowanej przez władze tureckiej gazety „Bejn an-Nahrejñ” (*Międzyrzecze*).

Tymczasem w marcu 1913 r. odbył się w Mohammerze, poza granicami imperium osmańskiego, kongres notabli dolnego Iraku, na którym wysunięto hasło walki o niepodległość kraju. Zwrócono się nawet o pomoc do władcy Nedżd, Abdula Aziza Sa'uda. Zabójstwo naczelnika żandarmerii w Basrze, Ferida Bega, w czerwcu 1913 r. spotęgowało antyturecką agitację w mieście. Ludność odrzuciła ustępstwa władz tureckich, poczynione w myśl porozumienia między „młodoturkami” a Kongresem Arabskim. Podano w wątpliwość szczerłość intencji władz. W Basrze opublikowano program nowopowstałego Komitetu Reform, opracowany przez Taliba Paszę, który otwarcie domagał się, by Stambuł oddał zarząd wilajetu Basry w ręce opanowanej przez niego Rady Administracyjnej. Komitet Reform ogłosił długi apel do oddziałów arabskich, potępiając rząd turecki i nawołując wszystkich Arabów do obalenia tureckiej tyranii oraz utworzenia niepodległego Iraku.

W Bagdadzie wszyscy członkowie pierwszej Rady Generalnej wilajetu, powołanej w okresie krótkotrwałych rządów tureckiej Partii Koalicji, stali w opozycji do Komitetu „Jedność i Postęp”. Rozpowszechniano liczne deklaracje, żądające decentralizacji władzy w imperium. W wojsku stosunki między arabskimi oficerami stawały się coraz bardziej napięte. Stowarzyszenie Patriotyczne, powstałe w Bagdadzie na początku 1913 r., do którego należało około 100 oficerów, żądało zlikwidowania władzy tureckiej i utworzenia autonomicznego rządu.

Reasumując, należy wskazać na postępujący wzrost arabskiej świadomości narodowej w omawianym okresie – tzn. w latach poprzedzających I wojnę światową. Po rewolucji młodotureckiej z 1908 r. tempo tego procesu wydatnie wzrosło. Znalazło to odbicie m. in. w wielokrotnym wzroście liczby tytułów arabskich wydawnictw prasowych w latach 1904–1914. W Syrii liczba dzienników i czasopism wzrosła z 3 do 87, w Libanie – z 29 do 168, w Palestynie – z 1 do 70, w Hidżazie – z 0 do 6. Rozpowszechniano także nacjonalistyczne pisma wydawane poza granicami imperium. Ulotki stawały się coraz częstszym środkiem propagandowym.

W Iraku, w latach 1910–1911, powstało 36 arabskich wydawnictw prasowych. W 1911 r. tylko w Bagdadzie zaczęło się ukazywać 19 gazet. Od czasu do czasu władze tureckie zamykały niektóre z tych wydawnictw, wydawano szereg represyjnych zarządzeń, które jednak skutecznie obchodzono przez wznawianie tych samych pism pod zmienionymi tytułami.

Omawiane organizacje arabskie wyrażały różne dążenia – od niepodległości po ugodę z centralnymi władzami tureckimi. Orientacja proosmańska tych ostatnich wynikała z obawy przed okupacją mocarstw europejskich, która już miała miejsce w krajach arabskich Afryki Północnej. Najwyższy Komitet Stowarzyszenia Młodoarabskiego podjął w przededniu wojny uchwałę na rzecz niepodległości z zastrzeżeniem, że w razie jakiegokolwiek ingerencji europejskiej Stowarzyszenie opowie się po stronie państwa osmańskiego. Również Aziz Ali al-Misri ostrzegł *Al-Ahd* przed wrogimi akcjami przeciw imperium osmańskiemu, ponieważ „jego przystąpienie do wojny postawi prowincje arabskie przed groźbą okupacji europejskiej”. Dopiero ostre represje władz tureckich w czasie I wojny światowej zmusiły arabską opinię publiczną do zmiany stanowiska.

Przed przystąpieniem do omówienia działań wojennych w Iraku należy choćby krótko wspomnieć o kurdyjskim ruchu narodowym. Pod koniec XIX w., wraz z zakończeniem okresu względnej niezależności księstw kurdyjskich państwa osmańskiego, władze imperium zapoczątkowały politykę turkizacji urzędów i szkół w wilajecie Mosulu. Podobnie jak w prowincjach arabskich imperium spotkało się to z niezadowoleniem i oporem ludności.

Po rewolucji młodotureckiej w 1908 r. powstało szereg kurdyjskich klubów politycznych, m. in. w Stambule, Mosulu, Diyarbakırze i Bagdadzie. Wśród członków tych klubów przeważała

inteligencja, wykształcona przede wszystkim na zachodzie Europy, we Francji i w Szwajcarii. Kurdowie zdobywali wykształcenie także w Stambule, centrum upadającego imperium. Wpływ wykształconych Kurdów był jednak znikomy na wsi kurdyjskiej, gdzie lokalni szejkowie feudalni byli podejrzliwie – jeśli nie wrogo – ustosunkowani do nich jako propagatorów idei rewolucyjnych. Działalność klubów i szkół w zakresie nauczania języka kurdyjskiego została zakazana przez rząd centralny w 1909 r. Założone w 1910 r. nowe stowarzyszenie, którego członkowie rekrutowali się m.in. spośród studentów, było dość słabe z powodu ostrych walk frakcyjnych, które doprowadziły w końcu do jego dekonspiracji. Rozejście się Kurdów i młodoturków nastąpiło w 1915 r. w związku z planami władz tureckich przesiedlenia ludności kurdyjskiej do zachodniej Anatolii w celach turkizacyjnych.

Czasy I wojny światowej (wojna i dyplomacja)

Wielopłaszczyznowa i długotrwała penetracja państwa osmańskiego przez mocarstwa europejskie musiała wciągnąć je do wojny. W I wojnie światowej, będącej w istocie walką o nowy podział stref wpływów, rozległe obszary i ogromne bogactwa „chorego człowieka”, który wszedł w sojusz z Niemcami (misja generała Limana von Sandersa), były przedmiotem ostrej rywalizacji. Jednak pomimo sojuszu wojskowego z cesarstwem niemieckim, Turcja do końca października zachowała neutralność w toczącej się od sierpnia wojnie. Dnia 29 października 1914 r. czarnomorska flota turecka rozpoczęła działania nieprzyjacielskie przeciwko Rosji. Oznaczało to przystąpienie Turcji do wojny po stronie państw centralnych.

W tych złożonych warunkach wewnętrznych i zewnętrznych cały iracki ruch narodowy musiał uporać się z wojną światową i jej skutkami. I wojna światowa posiada decydujące znaczenie dla Bliskiego Wschodu, gdyż – po upadku i rozczłonkowaniu imperium osmańskiego – rozpoczyna okres panowania nowych potęg imperialnych – Wielkiej Brytanii i Francji. To głównie one decydowały o granicach wielu nowopowstałych państw tego regionu.

Przed wybuchem I wojny światowej wydawało się, że sprzeczności brytyjsko-niemieckie odnośnie do wilajetów irackich zostały pomyślnie rozwiązane. Konwencja brytyjsko-niemiecka z 15 czerwca 1914 r. zatwierdziła wycofanie brytyjskiego sprzeciwu wobec budowy Kolei Bagdadzkiej, kończącej się na Basrze jako punkcie docelowym, i jednocześnie uznała pozycje i interesy brytyjskie w rejonie Zatoki Perskiej. Obie strony doszły również, na krótko przed wybuchem wojny, do porozumienia w sprawie mezopotamskiej ropy naftowej. W nowo utworzonym Turkish Petroleum Company brytyjskie towarzystwo Anglo-Persian posiadało połowę udziałów, a brytyjsko-holenderskie Royal Dutch i Deutsche Bank po 25%.

Wydarzenia lat 1914–1918 przyniosły niewielu obszarom tak wielkie zmiany jak ziemiom irackim. Działania wojenne na Bliskim Wschodzie toczyły się – oprócz frontu mezopotamskiego – również na froncie egipsko-syryjskim oraz na Półwyspie Arabskim. W dniu 5 listopada 1914 r. Wielka Brytania wypowiedziała wojnę Turcji. Już wcześniej postawiono w stanie pogotowia Indyjską Siłę Ekspedycyjną ‘D’, oficjalnie w celu ochrony perskich źródeł naftowych w Abadanie oraz obrony „zaprzyjaźnionych” szejków regionu Zatoki Perskiej. Ochrona ta była rozumiana bardzo szeroko.

22 listopada 1914 r. wojska brytyjskie zajęły Basrę. Na początku 1915 r. siły brytyjskie mocno usadowiły się na brzegach Szatt al-Arab, skutecznie odpierając kontrataki tureckich sił zbrojnych. Pierwszy oficer polityczny Sił Ekspedycyjnych, Percy Cox, głosił, iż „rząd brytyjski pozostający

w dobrych stosunkach z arabskimi mieszkańcami brzegów rzeki (*Szatt al-Arab*), został zmuszony, wobec wrogości Turków, do podjęcia kroków w celu ochrony swoich przyjaciół i interesów”.

W kwietniu 1915 r. Indyjska Siła Ekspedycyjna została zreorganizowana jako II Korpus Indyjski pod dowództwem generała sir Johna Nixona. 2 czerwca 1915 r. zdobyto Amarę, a 25 lipca – Nasiriję. Po zwycięskiej bitwie pod Al-Kut w dniach 27–28 września 1915 r. brytyjski minister do spraw Indii, nadal odpowiedzialny za kampanię mezopotamską, wydał rozkaz posuwania się naprzód i zajęcia Bagdadu. Siły brytyjskie napotkały jednak silny opór wojsk nieprzyjaciela, którymi dowodził generał von der Goltz. Po pyrrusowym zwycięstwie koło ruin Ktezyfonu wojska brytyjskie zostały zmuszone do odwrotu, aż po Al-Kut. Armia turecka, wzmocniona posiłkami, otoczyła miasto ścisłym pierścieniem. Oblężenie trwało 140 dni (od 3 listopada 1915 r. do 29 kwietnia 1916 r.) i skończyło się bezwarunkową kapitulacją garnizonu generała Townshenda. Poddano się i poszło do niewoli 5 generałów, 277 oficerów angielskich, 274 oficerów indyjskich oraz 13 300 żołnierzy.

Dopiero wiosną 1917 r., po reorganizacji wojsk brytyjskich i brytyjsko-indyjskich, zwanych teraz Mezopotamską Siłą Ekspedycyjną, i po podniesieniu ich stanu liczebnego do 160 tysięcy, Brytyjczykom udało się przerwać front turecki. Stary, chory dowódca sir Percy Lake ustąpił miejsca energicznemu generałowi Stanley’owi Maude (koniec sierpnia 1916 r.). Pierwszy etap ofensywy brytyjskiej skończył się zajęciem Bagdadu w marcu 1917 r. Następnie rozpoczęto podbój wilajetu Bagdadu.

Tymczasem wojska rosyjskie, po początkowym niepowodzeniu, wszczęły działania ofensywne w kierunku północno-zachodniej Persji (Kermanszah). Po wycofaniu się XIII korpusu tureckiego do miasta Kifri Rosjanie mogli zająć Kasr Sirin, Kanekin i Kizil Ribat, gdzie połączyły się z wojskami brytyjskimi.

Pod dowództwem generała Marshalla (Maude zmarł na cholera w listopadzie 1917 r.) wojska brytyjskie zajęły latem 1918 r. miejscowości leżące nad górnym Eufratem (aż po Hadithę), jak również kurdyjskie Kifri i Tuz Churmatu. Posuwając się dalej na północ Brytyjczycy – do chwili podpisania rozejmu z Turkami w Mudros (w dniu 30 października 1918 r.) – doszli do okolic Mosulu. Już wtedy wiedzieli o znajdujących się w tym rejonie bogatych złożach ropy naftowej. Dlatego też wykorzystali artykuł XVI porozumienia o zawieszeniu broni, który głosił, że „tureckie garnizony w Mezopotamii [...] muszą złożyć kapitulację na ręce najbliższego dowództwa alianckiego”. Artykuł VII tego porozumienia dał aliantom „prawo okupacji strategicznych punktów w wypadku narastania sytuacji zagrażającej aliantom”. Na podstawie tychże klauzul Brytyjczycy w dniu 7 listopada 1918 r. podyktowali tureckiemu dowódcy Ali Ihsanowi warunki wycofania wojsk tureckich z wilajetu Mosulu w ciągu dziesięciu dni. Wilajet ten już wtedy wszedł *de facto* w skład Iraku, co było naturalną konsekwencją faktycznego znalezienia się Bliskiego Wschodu pod kontrolą wojsk brytyjskich.

Podstawowe znaczenie dla przyszłości krajów arabskich miały rokowania i porozumienia polityczne, zawarte w czasie I wojny światowej, w których główną rolę odegrała Wielka Brytania. Zawarła ona umowy z Arabami, Francuzami oraz syjonistami. Treści tych porozumień były ze sobą sprzeczne, lecz Brytyjczykom chodziło głównie o wykorzystanie wszystkich możliwych środków w celu narzucenia temu rejonowi supremacji brytyjskiej.

Zasadniczymi dokumentami wojennej dyplomacji brytyjskiej były:

a) korespondencja szeryfa Mekki¹² Husajna z brytyjskim wysokim komisarzem w Egipcie, Henry McMahanem, która trwała od lipca 1915 r. do stycznia 1916 r.;

- b) układ anglo-francuski z maja 1916 r., zwany układem Sykes-Picot od nazwisk negocjatorów, Marka Sykesa i Charlesa Picot, oraz
- c) deklaracja brytyjskiego ministra spraw zagranicznych Balfoura z listopada 1917 r.

Korespondencja Husajn – McMahon trwała w okresie szczególnie trudnym dla Anglików. Atak Turków na Egipt został wprawdzie odparty, ale groźba inwazji tureckiej na dolinę Nilu wciąż wisiała na głowę Anglików. Nic dziwnego, że główna bliskowschodnia kwatera Brytyjczyków w Kairze poszukiwała jakiegoś wyjścia z impasu. W efekcie wykorzystano rozłam między Arabami a Turkami, głównie na tle masowych egzekucji patriotów arabskich w Syrii i Libanie. W kwietniu 1916 r. aresztowano 200 arabskich przywódców nacjonalistycznych, 22 z nich powieszono na placach Bejrutu i Damaszku. Korespondencja, która zawierała 8 listów, dotyczyła warunków wzniesienia powstania arabskiego w Hidżazie, na tyłach wojsk tureckich. Głównym przedmiotem dyskusji były granice powojennego niezależnego państwa arabskiego. Husajn domagał się, by przyszłe państwo obejmowało wszystkie arabskie terytoria Bliskiego Wschodu. Anglicy zgodzili się w zasadzie na jego żądania, wysuwając jedynie pewne zastrzeżenia wobec przyłączenia wilajetów Aleppo i Bejrutu, które uznawano za sferę wpływów francuskich. W końcu postanowiono, by rozwiązanie przynależności tych dwóch wilajetów odłożyć do zakończenia działań wojennych. Pięciopunktowy dokument rządu brytyjskiego, wysłany Husajnowi za pośrednictwem McMahona stwierdzał m. in.:

1. Wielka Brytania zobowiązuje się do utworzenia niepodległego państwa arabskiego (z azjatyckich krajów arabskich, prócz wilajetów Aleppo i Bejrutu);
2. Wielka Brytania zobowiązuje się do ochrony tego państwa przed wszelkim zagrożeniem, zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

Zachęcony tą obietnicą i subsydiami angielskimi Husajn zainicjował w czerwcu 1916 r. powstanie plemion Hidżazu przeciwko władzy osmańskiej, obwołując się przy okazji królem Arabów. Wielka Brytania i Francja, które wcześniej zawarły porozumienie dotyczące przyszłości tych rejonów, wyraziły gotowość uznania go jedynie za króla Hidżazu. Walki partyzanckie, toczące się tylko w Hidżazie, od jesieni 1917 r. rozprzestrzeniły się na terytorium Transjordanii. Akcjami kierował syn Husajna, Fajsal, i jeden z przedstawicieli Wielkiej Brytanii, oficer brytyjskiego wywiadu T.E. Lawrence¹³. Jednak Anglicy nie myśleli o dotrzymaniu swych zobowiązań. Kiedy po wojnie Husajn uporczywie domagał się realizacji przyrzeczeń, Anglicy nie tylko odebrali mu swoje poparcie, ale przyczynili się także do utraty przez niego Królestwa Hidżazu.

W niespełna rok po udzieleniu szeryfowi Husajnowi uroczystej gwarancji, 16 maja 1916 r., Wielka Brytania i Francja zawarły tajne porozumienie, zwane porozumieniem Sykes-Picot. Dotyczyło ono podziału arabskich krajów Azji między dwóch partnerów, którzy chcieli wykorzystać klęskę wspólnego wroga – osmańskiej Turcji – i nie zamierzali krępować się obietnicami udzielonymi jakiemuś przywódcy arabskiemu. Francja miała zatem otrzymać południową część Anatolii, Cylicję i syryjsko-libańskie wybrzeże od Adany do granic Palestyny. Ponadto, jej sfera wpływów miała obejmować obszar od Zatoki Akaba i Gazy przez południową Syrię, aż do Kirkuku i Iraku. O przyszłości Palestyny miano zdecydować po zasięgnięciu opinii Rosji. Waga strategiczna Palestyny, jako przedpola Kanału Sueskiego, skłoniła Anglię do poparcia koncepcji jej umiędzynarodowienia.

Jeszcze w czasie ofensywy brytyjskiej generała Allenby'ego na froncie syryjskim Anglia wydała dnia 2 listopada 1917 r. tzw. deklarację Balfoura, która ustaliła losy Palestyny, dając Wielkiej

Brytanii faktyczną władzę w tym kraju na okres następnych dziesięcioleci. Deklaracja Balfoura głosiła poparcie rządu brytyjskiego dla planów „ustanowienia w Palestynie siedziby narodowej dla narodu żydowskiego”¹⁴.

Jej ogłoszenie wywołało ostre protesty Arabów, oburzenie jeszcze bardziej wzrosło po opublikowaniu przez radziecki Ludowy Komisariat do Spraw Zagranicznych tekstu porozumienia Sykes-Picot. Anglia i Francja musiały się tłumaczyć i przesłonić swoje zamiary nowymi formułami. Kilkakrotnie pojawiały się wymijające wyjaśnienia, aż wreszcie 7 listopada 1918 r. opublikowano anglo-francuską deklarację, stwierdzającą, że celem obu mocarstw w Syrii i Mezopotamii jest „utworzenie rządów narodowych i administracji wywodzących swoje uprawnienia z inicjatywy i wolnego wyboru miejscowej ludności”.

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

- 1 „Wilajet” to turecki wyraz odpowiadający arabskiemu *wilajeh*, który w imperium osmańskim oznaczał prowincję administrowaną przez *walego*, odpowiedzialnego bezpośrednio przed rządem centralnym w Stambule. S. and N. Ronart, *Concise Encyclopaedia of Arabic Civilization*, New York 1960, s. 551.
- 2 Dzisiejszy Irak zwano w czasach osmańskich „Ijalet Bagdad”. W XIX w. dzielił się na trzy wilajety: Mosulu, Bagdadu i Basry. Bagdad pozostał jednak faktyczną stolicą trzech prowincji, gdyż jego gubernatorom (*wali*) przysługiwały dodatkowe uprawnienia w stosunku do pozostałych dwóch prowincji. W terminologii dyplomatycznej wymienione prowincje nazywano Mezopotamią. Zeki Saleh, *Mudżazat al-’irich al-Irak al-dyblomasi fil-ahd al-uthmani* (*Zarys historii dyplomatycznej w okresie osmańskim*), Kair 1966, s. 7. Niemniej zdaniem E. Main, (*Iraq from Mandate to Independence*, London 1935, s. 60–61) terminu „Mezopotamia” używano do czasu ewakuacji Mosulu przez Turków w listopadzie 1918 r., później zaś zaczęto posługiwać się nazwą Irak, który odąd obejmował trzy wilajety: Mosulu, Bagdadu i Basry. Ponieważ w historiografii na określenie tego kraju używano szeregu terminów (Irak, Mezopotamia wilajety irackie), będą się posługiwał wszystkimi tymi terminami zamiennie dla oznaczenia badanego obszaru w okresie powstania nowożytnej państwowości irackiej.
- 3 *The Middle East and North Africa 1974–1975* London 1974, s. 358–359. Szerzej na temat czasów osmańskich, w tym mameluckich: Marek M. Dziekan, *Historia Iraku*, Warszawa 2002, s. 102–137; Abbas al-Azzawi, *Tarich al-’Irak bejna-l-ihitiilalajn* (*Historia Iraku między dwiema okupacjami*), t. I–VIII, Bagdad 1949–1956.
- 4 *The Middle East and North Africa 1974–1975*, s. 359.
- 5 W tym roku wojska osmańskie opanowały Irak, kładąc kres rządów mameluków (1750–1831) faktycznie niezależnych od władzy centralnej.
- 6 Por.: Phebe Marr; *The Modern History of Iraq* Boulder-Oxford 2004, s. 12–19; Derek Hopwood, „Social Structures and the new State 1921–1958”, [w:] *Iraq: Power and Society*, edited by D. Hopwood, H. Ishow and Th. Koszinowski, Oxford 1993, s. 11–17. N temat historycznych uwarunkowań składu etnicznego pogranicza irackiego, zob.: M.M. Dziekan, „Iraqi-Iranian Border. History - Politics –Culture”, „Rocznik Orientalistyczny”, Tom LVI/Zeszyt 1, Warszawa 2003, s. 5–34 (+mapy).
- 7 Termin określający niemuzułmańskie mniejszości wyznaniowe chrześcijan i żydów, którzy mieli prawo zakładać własne samorzady komunalne zgodnie ze swoimi prawami kanonicznymi i pod kontrolą swoich władz duchownych bez zewnętrznej ingerencji. Kontakty z rządem centralnym utrzymywano za pośrednictwem tychże władz duchownych. *Concise Encyclopaedia ...*, op. cit., s 367–368.
- 8 *Concise Encyclopaedia ...*, op. cit., s. 485–489, 499; Janusz Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. I, Warszawa 1998, s. 268–302.
- 9 Tekst konstytucji, w: S. al-Husari, *Al-Bilad al-’arabijja wa-l-daula al-’uthmanijja* (*Kraje arabskie a państwo osmańskie*), Bejrut 1965, s. 257–278.
- 10 J. Bielawski, *Historia literatury arabskiej. Zarys*, Wrocław 1968, s. 413.
- 11 T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980, s. 130 oraz 75 i dalej. Szerzej o programie młodoturków: Ibid., s. 134–136; J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 268–271.
- 12 Szeryf (szerif) to honorowy tytuł przysługujący rodzinom pochodzącym od starszego wnuka Proroka, Al-Hasana. Wśród muzułmanów szczególnie autorytetem cieszył się „Wielki Szeryf Mekki”, opiekun świętych miejsc Hidżazu. Od początku XIII wieku tytuł ten odziedziczyła rodzina Haszymitów, której ostatnim przedstawicielem w Hidżazie był właśnie Husajn, król Hidżazu (od 1916 r.). Stracił on w 1924 r. swoje królestwo wraz ze świętymi miejscami na rzecz Abdula-Aziza Sa’uda i jego wahhabickich wojowników. *Concise Encyclopaedia ...*, s. 483–484.
- 13 T.E. Lawrence, *Siedem filarów mądrości*, tłum. z ang., t. I-II, Warszawa 1971; *Historia nowożytna krajów Wschodu*, t. II, red. nauk. I.M. Rejsnera i B.K. Rubcewa, Warszawa 1955, s. 420.
- 14 H. Jamsheer, *Konflikt bliskowschodni: Zarys i dokumentacja*, Płock 2004, s.33.

Wydawnictwo Akademickie DIALOG

specjalizuje się w publikacji książek dotyczących języków,
zwyczajów, wierzeń, kultur, religii, dziejów
i współczesności świata Orientu.

Naszymi autorami są znani orientaliści polscy
i zagraniczni, wybitni znawcy tematyki Wschodu.

Wydajemy także przekłady bogatej
i niezwyklej literatury pięknej krajów Orientu.

Redakcja: 00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/219

tel.: (0 22) 620 32 11, (0 22) 654 01 49

e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl

Biuro handlowe: 00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/218

tel./faks: (0 22) 620 87 03

e-mail: biurohandlowe@wydawnictwodialog.pl

<http://www.wydawnictwodialog.pl>

Wydawnictwo Dialog (c) Copyright edycja elektroniczna

Serie Wydawnictwa Akademickiego DIALOG:

- Języki orientalne
- Języki Azji i Afryki
- Literatury orientalne
- Skarby Orientu
- Teatr Orientu
- Życie po japońsku
- Sztuka Orientu
- Dzieje Orientu
- Podróże – Kraje – Ludzie
- Mądrość Orientu
- Współczesna Afryka i Azja
- Vicus. Studia Agraria
- Orientalia Polona
- Literatura okresu transformacji
- Literatura frankofońska
- Być kobietą
- Temat dnia
- Życie codzienne w...

Prowadzimy sprzedaż wysyłkową